

УДК 338.23:330.341.42

СУТНІСТЬ ТА ВИДИ СТРУКТУРНИХ ЗМІН В ЕКОНОМІЦІ*Клімова О. І.*

У статті надано визначення понять «структура» та «структура економічної системи». Визначено основні складові та види структури економіки. Розглянуто еволюцію поняття структурних змін в економіці. Уточнено зміст понять «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурні перетворення» та «структурна трансформація», що застосовуються для опису змін у структурі економіки.

Ключові слова: структура, зміни, економічна система, структурні зрушення, структурна перебудова, структурні перетворення, структурна трансформація.

Вступ. Одним із нагальних завдань реформування економічної системи на сучасному етапі є перехід України до сталого економічного розвитку та радикальна технологічна революція, що приводить до значних структурних змін у всій соціально-економічній системі суспільства. Тому на першому плані постають завдання комплексної структурної перебудови української економіки, її теоретичного обґрунтування та практичного впровадження.

Фахівці, як правило, виділяють три етапи розвитку економічної теорії, де в тому чи іншому аспекті розглядаються структурні зміни економіки. На першому етапі структура економіки як категорія досліджувалася поряд з іншими категоріями: трудом, капіталом, вартістю та ін. (А. Сміт, Д. Рикардо, А. Маршалл). Частіше дослідження стосувалося статичного стану економіки, але були окремі спроби вивчення динамічних структурних процесів (Ф. Кене, К. Маркс). Другий етап (початок ХХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) характеризується роботами з економічної динаміки Дж. Б. Кларка і теорією динамічної рівноваги В. Парето. Третій етап починається з кінця 30-х рр. ХХ ст. і триває дотепер. Ранній підетап цього етапу – це розвиток кейнсіанських (Р. Харрод і Е. Домар) та неокласичних (Р. Солоу) теорій економічного зростання. Новим моментом при аналізі економічних структур є розробка двох- і багатосекторних моделей економічного зростання (В. Льюїс, Р. Стоун, Х. Удзава). В 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст. виникають моделі економічного зростання, що враховують структурний фактор технологічного прогресу (К. Ерроу, Є. Шишинські). У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. виник напрям «нового класицизму», основні ідеї якого присвячені моделюванню впливу інноваційної діяльності на зрушення в технологічній структурі з урахуванням людського капіталу (Р. Лукас, П. Ромер, А. Янг). Вагомий внесок у розробку проблем міжгалузевих структурних змін з використанням математичних моделей внесли Л. В. Канторович, В. С. Немчинов і В. Леонтьєв. Серед вітчизняних фахівців проблемами структурних змін в економіці займалися С. О. Біла, В. Е. Коломойцев, С. А. Єрохін та ін.

Отже, сучасний етап дослідження характеризується достатньо глибоким вивченням теоретичних і методологічних проблем структурних змін в економіці, їх соціально-економічних наслідків в умовах формування постіндустріального суспільства. Але проблематика дослідження структурних змін в економічній літературі на сьогодні не є остаточно розробленою і не втрачає своєї актуальності.

Постановка завдання. Метою даної роботи є вивчення структурних змін в економіці та їх основних видів з теоретичної і методологічної точки зору.

Результати. У сучасній науці поняття структури зазвичай співвідносять з поняттям системи та організації, хоча єдиної точки зору на співвідношення цих понять не існує. Структура передає те, що залишається стійким, відносно незмінним протягом певного часу при різних перетвореннях системи [1, с. 8]. Традиційно під структурою (від лат. structura – будівля, розташування, порядок) розуміють єдність елементів і сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність, тотожність самому собі та збереження його основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах [2, с. 40].

Структура економічної системи є широким і багатоаспектним поняттям. Вона відображає побудову, сукупність відносин, частин та елементів, з яких складається певне економічне ціле – економічна система. Економічна система сучасної держави базується на сукупності елементів продуктивних сил, які є базисом розвитку системи виробничих відносин. Вона зумовлена, значною мірою, відносинами власності та налагодженим механізмом регулювання [3, с. 263]. Усередині економіки, як і будь-якого іншого соціального явища, розглядаються мікро-, мезо- і макрорівень як окремо, так і як співвідношення частини та цілого.

При дослідженні структури економіки її основні складові розглядаються з різних позицій, що залежать від предмета дослідження того чи іншого автора. Кожен вид структури відображає певні аспекти економіки країни та її економічної політики. Найбільш поширеними видами структури економіки є структура суспільного виробництва, галузева структура, секторальна структура (у розрізі її великих секторів), регіональна структура, структура виробництва та споживання. Структура суспільного виробництва відображає разом усі народногосподарські пропорції, а не тільки ту їх частину, яка охоплює галузі виробничої сфери економіки. У наш час для вивчення структури економіки наведених видів структури недостатньо, і тому деякі вчені називають інші види структури.

А. Чухно виділяє, насамперед, соціально-економічну структуру економіки, що характеризується формами власності на засоби виробництва. Другим важливим видом, на його думку, є організаційно-економічна структура економіки, що визначається співвідношенням різних форм організації виробництва. Поряд з цим він розглядає також виробничо-технологічну структуру економіки, що є вираженням внутрішньої організації продуктивних сил і характеризується питомою вагою наукоємних і високоекономічних галузей економіки – галузей з повільним оборотом капіталу та галузей зі швидким оборотом капіталу [4]. Науково-технічний прогрес (НТП), що перетворює матеріально-технічний базис суспільства, техніку й технологію на технологічну структуру виробництва, є первинною сферою матеріалізації наукових знань. Вплив НТП на зміну пропорцій у галузевій структурі економіки відбувається як перерозподіл виробничих ресурсів, а разом з тим і суспільно необхідних витрат праці між різними галузями та сферами діяльності. Основу зміни галузевих пропорцій виробництва складають зміни в технології, з одного боку, та ускладнення суспільних потреб – з іншого.

В. Е. Коломойцев вважає за доцільне розглядати структуру економіки в чотирьох розрізах – відтворювальному, галузевому, технологічному та просторовому [1, с. 9]. Технологічний зріз економічної системи органічно пов'язаний з організаційним. Якщо перший характеризується складом і співвідношенням окремих елементів продуктивних сил, то організаційна структура характеризується складом і співвідношенням господарських ланок економіки, тобто суспільною формою організації виробничого процесу. Саме через організаційно-економічну структуру відбувається взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин. Між технологічною та організаційною структурами економіки існують прямі й зворотні зв'язки. Зміни в техніці та технології викликають зміни в структурі організації виробництва й управління ним. У той же час швидкість матеріалізації наукових знань і поширення технічних нововведень значною мірою залежать від здатності існуючої організаційної структури швидко перебудовуватися відповідно до вимог науково-технічного прогресу і суспільних потреб, що постійно змінюються.

Інші автори вирізняють такі аспекти структурних взаємозв'язків, як відтворювальні, соціальні, галузеві, регіональні, зовнішньоекономічні [5; 6, с. 120]. Зазначені види структури економічної системи, незважаючи на певну самостійність та автономність, чим, власне, і зумовлено їх існування як самостійного предмета дослідження, є взаємопов'язаними. Зміни у структурі одного виду спричиняють певні зміни у структурах інших видів, хоча зв'язок між змінами окремих структур економічної системи не є лінійним та прямо пропорційним.

За результатами узагальнення поглядів науковців щодо структури економіки, що має вивчатися, та структури її складників можна говорити про існування багатоаспектного підходу, завдяки якому кожен раз відповідно до мети дослідження та сутності явища, що характеризується, виділяють найбільш суттєві, важливі елементи у структурі економіки.

Структура економічної системи будь-якого виду дозволяє встановити її пропорції, які багато в

чому визначають стан економічної системи, її вплив на суспільні аспекти, положення країни у світовій господарській системі і, отже, конкурентоспроможність, а також перспективи економічного розвитку. Пропорції економічної системи є взаємозалежними та характеризують систему як цілісний об'єкт. Зміна пропорції економічної системи може привести, зрештою, до перетворення системи з одного виду на інший, якісно новий.

Зміна пропорції економічної системи є наслідком структурних змін, які виникають через зміну окремих елементів і, відповідно, їх ролі в системі, зміну взаємозв'язків елементів і взаємовпливу елементів. Структурна зміна розглядається як помітна зміна внутрішньої побудови економічної системи, взаємозв'язків між її елементами, закономірностей взаємозв'язків, що приводить до змін в економічній системі – від окремих, несистемних, до перетворення системи через кардинальну зміну основних (інтегральних, системоутворюючих) якостей системи.

Структурні зміни виявляються як зміна положень елементів, часток, пропорцій та кількісних характеристик економічної системи. Їх змістом є зміна міжструктурних і міжсистемних зв'язків, а також основних характеристик (системних якостей) економічної системи. Основою кожної структурної зміни є зміни в системі інтересів господарюючих суб'єктів або їх груп (держави, корпорацій), а самі зміни виступають як макро-, мезо- та нанозміни [7, с. 59]. Одні види змін в економічній системі не впливають суттєво на її основні якості та властивості, тоді як вплив інших змін є дуже значним, навіть вирішальним, причому таким, що веде до кардинальної зміни якостей і властивостей економічної системи. Причому одна й та ж зміна в системі економіки може привести до зміни структури одного виду й не позначитися на інших, або до змін у структурах майже всіх видів і не позначитися на структурі певного виду. Тобто будь-які зміни в економічній системі спричиняють структурні зміни в економіці.

Структурні зміни можна оцінити позитивно або негативно. Вектор оцінки залежить від того, у якому напрямку вони відбуваються. Щодо економіки України структурні зміни не можна оцінити однозначно – як позитивні або як деструктивні. Але якщо виникне така однозначна оцінка, то, напевно, слід констатувати деструктивний характер структурних змін, який пояснюється не лише незакінченими структурними змінами, а скоріше тим, що вони відбуваються й будуть ще виникати.

Структурна зміна, як будь-яке економічне явище, розвивається, тобто проходить декілька етапів – зародження, становлення та загасання. Ці етапи описані О. Ю. Красильниковим [7]. За проходженням етапів структурна зміна описується як нова, прогресивна (на етапі зародження) та стара (на етапі загасання).

Зміни у структурі економіки в різних теоріях, за допомогою яких пояснюють внутрішньосистемні перетворення, розглядаються як еволюційні та синергетичні процеси. Так, у теорії структурних трансформацій економіки зміни в секторальній структурі економіки розглядаються як еволюційний розвиток основних секторів, завдяки чому змінюються їх ролі в економіці. Якщо К. Кларк у 40-х роках XX століття розглядав лише три основні сектори економіки – первинний (виробництво сировини), вторинний (переробка сировини в кінцевий продукт) та третинний (сфера послуг), то сучасні дослідники доповнюють їх перелік четвертинним (інформаційне та наукове обслуговування) та п'ятеринним (виробництво інформаційних продуктів і знань) секторами [8, с. 62]. Структурні зміни в економіці з позиції синергетичного підходу пояснюються не тільки закономірностями еволюційного розвитку структури економіки, але й впливом низки чинників, які мають випадковий характер (стадіальні та циклічні флуктуації) [9, с. 117-118]. На відміну від розглянутих підходів прихильники інституційної теорії вважають, що структурні зміни в економіці мають генетичне походження, яке закладене в минулому економічній системі, зумовлені дією механізмів селекції та спонтанною самоорганізацією економічної системи завдяки появі неформальних інституцій.

Для опису змін в економічній системі, що мають структурний характер, тобто змінюють її взаємозалежні пропорції, застосовується низка термінів, з яких найбільш часто зустрічаються такі: структурні зрушення, структурна перебудова, структурні перетворення, структурна трансформація. Можна припустити, що ці поняття є взаємопов'язаними, оскільки вони описують порушення структури економічної системи певного рівня – макро-, мезо-, мікрорівня, а тому часто використовуються як синонімічні, тобто безсистемно. Синонімічність у застосуванні понять «структурні зрушення», «струк-

турна перебудова», «структурні перетворення», «структурна трансформація» зумовлена такими причинами, як їх термінологічна пов'язаність і термінологічна нез'ясованість. Тому необхідним є термінологічне уточнення й упорядкування цих понять з метою з'ясування їх відповідності, синонімічності.

Спроби уточнення понять «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурні перетворення», «структурна трансформація» спостерігаємо в деяких наукових працях. Так, Ж. А. Мінгалева намагається розмежувати понятійно-категоріальний апарат теорії структурних змін, зокрема значення терміна, застосування в межах теорії структурних змін, механізму реалізації, характеру та напрямів змін [10, 11].

При з'ясуванні сутності понять «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурні перетворення», «структурна трансформація» доцільно відштовхуватися від первісного термінологічного навантаження, тобто первісного змісту понять «зрушення», «перебудова», «перетворення», «трансформація». Базовим і вихідним терміном для впорядкування понять, що розглядаються, слід вибрати поняття «зміна». За тлумачним словником української мови під ред. А. Івченка зміна тлумачиться як процес зміни чого-небудь, поява чого-небудь іншого, заміна чимось іншим, як виправлення. З'ясування сутності понять «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурні перетворення», «структурна трансформація» має здійснюватися відповідно до їх наслідків, тобто акцентувати увагу при вивченні цих понять доцільно на тих змінах, що виникають, а також ураховувати їх як рушійну силу інновацій.

Для впорядкування понять «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурні перетворення», «структурна трансформація» використаємо концепцію рівнів рівноваги економічної системи, яку розроблено М. Д. Кондратьєвим [12, с. 216-217]. Згідно з даною концепцією рівень рівноваги першого порядку відповідає короткостроковому періоду, коли зберігається рівень рівноваги між попитом і пропозицією, та йому відповідають певний рівень і співвідношення ринкових цін. Якщо ж розглядати період, який є достатнім для того, щоб відбулися зміни «у розмірі виробництва на базі наявного запасу основних капітальних благ, але не для того, щоб відбулися зміни в самому наявному запасі основних капітальних благ, що залучені до виробництва» [12, с. 216], то відбудуться відповідні зміни у співвідношенні попиту та пропозиції на новому рівні й у співвідношенні цін, але при незмінному обсязі виробничих сил. Тобто мова йде про рівновагу другого порядку, яка базується на новому рівні та співвідношенні цін, але на незмінному обсягу виробничих сил. Рівновага третього порядку може встановитися після досить тривалого періоду, протягом якого зміняться та прийдуть у нове співвідношення не тільки попит, пропозиція, ринкові ціни та розміри виробництва, але й сформується новий розподіл запасу капітальних благ [12, с. 217].

Отже, поняття «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурна трансформація», «структурні перетворення» характеризують структурні зміни в економічній системі, які розрізняються за масштабом, наслідками, причинами та рушійними силами. А тому розгляд основних понять, які використовуються для характеристики структурних змін в економіці, має продовжитися шляхом їх порівняльного аналізу. У табл. 1 представлено зміст понять, що вивчаються, та їх наслідки, які розглядаються з позиції масштабу та глибини структурних змін, а також їх впливу на якісне перетворення економічної системи.

Якщо розглядати структурні зрушення, структурну перебудову, структурні перетворення та структурну трансформацію разом крізь призму глибини та масштабу змін структури економічної системи, то саме структурні трансформації зумовлюють докорінне порушення рівноваги економічної системи, що склалася, яке на поверхні економічного життя має вигляд якісного перетворення економічної системи, тобто її переходу до якісно нового стану.

Зміни елементів системи, їх взаємозв'язків, закономірностей цих взаємозв'язків зумовлені обсягом і характером розподілу існуючих або нових капітальних благ, що залучені до виробництва. Останнє зумовлено суттєвими перетвореннями в продуктивних силах, що спричинені інноваціями, а також докорінними змінами у формах власності. З цієї позиції характеристика структурних зрушень, структурної перебудови, структурних перетворень та структурної трансформації може бути надана за даними табл. 1.

Відмітні риси структурних зрушень, структурної перебудови, структурної трансформації, структурних перетворень в економіці

Поняття	Відмітні риси	Рівень перетворення продуктивних сил і виробничих відносин
Структурні зрушення	Стихійний, спонтанний, некерований характер Спрямованість капіталовкладень на прості та розширені відтворювальні процеси переважно екстенсифікаційного характеру	Якісні та кількісні зміни ані в продуктивних силах, ані у виробничих відносинах не відбуваються
Структурна перебудова	Цілеспрямованість, керованість Наявність вектора протікання Проведення державної регуляторної політики Спрямованість капіталовкладень на прості та розширені відтворювальні процеси без суттєвих інновацій	Помітні кількісні зміни в продуктивних силах, які супроводжуються певними якісними змінами. Виникнення тенденцій до змін у виробничих відносинах
Структурні перетворення	Поява та розповсюдження інновацій революційного характеру, що потребує інвестування не тільки у виробничу, але й у дослідну сферу Становлення та зміна технологічного укладу, у залежності від фази життєвого циклу якого змінюються темпи економічного зростання та рівень економічної активності	Суттєві кількісні та якісні зміни в продуктивних силах, які супроводжуються якісними змінами у виробничих відносинах
Структурна трансформація	Процесно-результативна природа (є процесом і результатом певного розвитку структури економічної системи) Пронизування всієї суспільно-економічної системи знизу (стосується як продуктивних сил, так і виробничих відносин)	Зміна виробничих відносин за результатами взаємодії з якісно новими продуктивними силами

Вивчення структурних зрушень, структурної перебудови, структурних перетворень і структурної трансформації дозволило певним чином упорядкувати ці поняття щодо характеристики структурних змін в економічній системі.

ВИСНОВКИ

Таким чином, структура економічної системи є однією з основних її характеристик, що відображає побудову, сукупність відносин, частин та елементів, з яких складається економічна система як щось цілісне. Структура економічної системи будь-якого виду дає змогу встановити її пропорції, які багато в чому визначають її стан, вплив на соціальні аспекти в суспільстві, положення країни у світовій господарській системі. Зміна структури економічної системи є наслідком структурних змін, які виникають через зміну окремих елементів і, відповідно, їх ролі в системі, а також через зміну взаємозв'язків елементів та їх взаємовпливу.

Для опису структурних змін в економічній системі застосовується низка термінів, з яких найчастіше зустрічаються такі, як «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурні перетворення», «структурна трансформація». Сьогодні відсутній єдиний погляд на їх сутність. Тому за результатами проведеного дослідження уточнено зміст понять «структурні зрушення», «структурна перебудова», «структурні перетворення» та «структурна трансформація». Таке уточнення проведе-

не з використанням первісного термінологічного навантаження понять «зрушення», «перебудова», «перетворення», «трансформація», положень концепції рівнів рівноваги економічної системи; з вибором як базового та вихідного поняття «зміна»; а також, у залежності від набуття економічною системою нових властивостей, через масштаб, глибину, природу рушійних сил і наслідки структурних змін.

Дослідження у цьому напрямку мають продовжуватися для подальшого уточнення понять, що характеризують структурні зміни в економіці та їх наслідки для держави і суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коломойцев В. Є. Структурна трансформація промислового комплексу України: [моногр.] / В. Є. Коломойцев. – К.: Укр. енциклопедія, 1997. – 304 с.
2. Антонов А. В. Системный анализ: учебн. пособ. / А. В. Антонов. – М.: Высшая школа, 2004. – 454 с.
3. Папаика А. А. Развитие экономических отношений в среде преобразования промышленного региона: [монография] / А. А. Папаика, В. Г. Саенко, В. Г. Саенко. – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2003. – 720 с.
4. Чухно А. Производственно-технологическая структура экономики: сущность и пути перестройки / А. Чухно // Экономика Украины. – 1995. – № 7. – С. 4-15.
5. Арцишевский М. Проблемы структурной перестройки экономики / М. Арцишевский, Б. Райзберг // Экономист. – 2000. – № 1. – С. 47-52.
6. Державне регулювання економіки: навч. посібник / С. М. Чистов та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 316 с.
7. Красильников О. Ю. Структурные сдвиги в экономике: теория и методология / О. Ю. Красильников. – Саратов: Научная книга, 1999. – 74 с.
8. Гражевська Н. Загальні закономірності глобальних системних трансформацій / Н. Гражевська // Банківська справа. – 2007. – №6(78). – С. 60-68.
9. Цивилизационная структура современного мира. В 3-х т. – Т. 1: Глобальные трансформации современности / [под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко]. – К.: Наукова думка, 2006. – 536 с.
10. Мингалева Ж. А. Структурные преобразования в экономике: теория и методология: [моногр.] / Ж. А. Мингалева. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2005. – 348 с.
11. Мингалева Ж. А. Теоретико-методологические основы приоритетного инвестирования прогрессивных структурных сдвигов в промышленности: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. эк. наук.: спец. 08.00.05 / Ж. А. Мингалева. – Пермь, 2006. – 41 с.
12. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Н. Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.